

ДАРИНКА КАРАДЖОВА (София)

ТЪРНОВО И ТЪРНОВСКО В ПРИПИСКИТЕ НА СТАРИТЕ БЪЛГАРСКИ РЪКОПИСИ ОТ XIII—XVIII в.

Интересът към приписките и надписите и сведенията за българската история в тях се заражда още в миналото столетие, но едва в началото на нашия век започва целенасочена дейност по събирането и издаването им. Особено внимание заслужават публикациите на И. Гошев, Й. Иванов, Ю. Трифонов, И. Русева и Л. Стоянович¹, в които намират място и редица исторически свидетелства за културния живот в Търново от периода на Втората българска държава (1186—1396). Данните в тях обаче за по-късните векове са твърде малобройни. Известно изключение представлява студията на И. Снегаров „Исторически вести за търновската митрополия“, оповестяваща документи, скрипторски бележки и приписки от кирилски и гръцки ръкописни и печатни книги, а също и надписи от икони, стенописи и църковна утвар, събрани от Търново и околността, но повечето от XIX в.²

Към достъпните засега авторски приписки от XIII—XVIII в. със сведения за Търново и Търновско трябва да се отнесат и редица вторични приписки, добавени от читатели и притежатели на ръкописните книги от този период. Фактите от вторичните приписки в случая са от особено значение, тъй като по редица причини от исторически характер не са запазени много преки данни за културни прояви в Търново и Търновско от епохата на османското владичество. В сравнение със сведенията, които са стигнали до нас от времето на Втората българска държава, те са почти оскъдни.

Голямата информационна стойност на приписките като домашен извор позволява да се извлекат някои данни за книжовна дейност или за проява на книжовен интерес и от тази епоха в района, заемащ в продължителни периоди от българската политическа и културна история първостепенно място.

Една част от първичните приписки (сведенията на книжовниците, оставени по страниците на изписаните от самите тях книги), в които се намират споменавания на селища от Търновско, са известни в науката.

Една немалка част обаче беше събрана в резултат на многогодишната издирваческа и проучвателска дейност на Българската археографска комисия към Народната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“. Тази дейност през последните няколко години извънредно се разшири във връзка с подготовката на предадения за печат корпус на приписките, включващ на този етап само авторските или т. нар. първични приписки на книжовниците³.

Първичните приписки от XIII—XVIII в., отнасящи се до търновския район, са в по-голямата си част проучвани, а някои дори многократно обнародвани. Повечето следват трафаретна схема на изложение, привеждайки сведения за времето и мястото на изписване, за държавни владетели и духовници, за настоятели и купувачи, за условията на книжовен труд и пр. Данните за самите книжовници са оскъдни. Понякога се случва и нищо да не отбелязват за себе си, но когато излизат от анонимност, те се назовават с редица епитети поради скромност и смирение: „грешен“, „недостоеен“, „лъжовен“, „дързък на злото“ и др.⁴

Най-ранните приписки с упоменаване на Търново и търновски селища са съхранени в два ръкописа от XIII в. Това са известното Търновско евангелие от 1273 г. и Свърлишките листи от 1279 г.⁵ Към тях обязательно трябва да бъде причислен и Търновският апостол от 1277 г., изписан с източнобългарски устав от граматика Васа по времето на българския цар Константин Асен, царица Мария и първородния му син Михаил и на търновския патриарх Игнатий. Със сигурност може да се каже, че този ръкописен паметник е изписан в Търново, понеже всички палеографски особености сочат неговия източнобългарски произход⁶. По времето на същия владетел и същия патриарх четири години преди това е изписано споменатото Търновско евангелие от 1273 г., но от ръката на презвитера Драгия и „с усърдието и заплащането на йеромонаха Максим“.

Краткотрайното тригодишно царуване на търновския владетел Ивайло (1277—1280) оставя следи и в българската ръкописна традиция. Малък откъслек (назованите по-горе Свърлишки листи или още Свърлишко евангелие), съставени от четири листа евангелски текст, е запазил по щастливо обстоятелство и изключително ценната приписка на Воисил Граматик: „Написах тази книга за презвитер Георги, наречен поп Радослав, в град Свърлиг, в дните на цар Ивайло и при нашия епископ Никодим в годината 6787 [=1279], индикт 7, когато гърците стояха под град Търново“⁷.

Повечето ръкописни паметници със споменаване на Търново и търновски владетели в приписките към тях са от XIV в. — последното столетие от съществуването на Второто българско царство. Категоричен търновски произход имат следните кодекси: Тертерово евангелие от 1322 г., Иван Александров песнивец от 1337 г., сборник на поп Филип от 1345 г., четириевангелие с тълкувания на Теофилакт Български от 1348 г., Германов сборник от 1359 г., Лалоев апостол от същата 1359 г., Рилска (Теодосиева) лествица от 1364 г., сборник от 16 слова на Григорий Богослов от 60-те г. на XIV в.⁸ Тук трябва да се споменат и трите богато

илюстрирани ръкописа, произлезли от търновския скрипторий: Манасиева летопис от 1344/45 г., Лондонско евангелие от 1356 г. и Томичев псалтир от около 1360 г., но приписки имат само първите два паметника⁹.

Извънредно съществени от гледна точка на текстологията са данните от бележката към един молдавски препис от 1516 г. на среднобългарски ръкопис от средата на XIV в. Според сведението на книжовника става дума за нов превод на апостолския текст, извършен по времето на Иван-Александър, и то след 1345 г., когато българският владетел е бил вече свързан със съпругата си Теодора-Сара¹⁰.

Не бива да пропускаме и ценната приписка в известната Мрачка грамота на Иван-Александър от 1347 г.: „Царят заповядва, а Добромир писа в Сергевци (Сергювец, дн. Първомайци, Великотърновско) на 1 декември, в събота”.¹¹

От края на XV в., но свързана със събитие от историята на Търново от края на XIV в., е бележката на книжовника към прочутия Ловчански сборник, чието местонахождение е неизвестно днес. Изцяло запазената на фотокопие приписка е изключително ценна със съдържащите се важни сведения за книжовното дело, заточението на Патриарх Евтимий в Станимака и смъртта му, както и с данните за Константин Костенечки и неговия учител Андрей — пряк ученик на Евтимий Търновски¹².

Изключително важна за нашата литературна история е една вторична приписка от средата на XIV в., поместена от търновския патриарх Теодосий в четвроевангелие, изписано от Теотокий Псимица през 1348 г. Според тази приписка Теодосий изпраща ръкопис заедно с препис на пандекти на Никон Черногорец в Зографския манастир на Света гора, „идеже се аз възпитах”, според изричното му указание¹³.

Сведенията за историята на Велико Търново през първите няколко века от османското владичество са оскъдни. Известно е, че до 1860 г. Търново е каза (околия) от Видинския санджак (окръг) с по-важни селища: Горна Оряховица, Лясковец, Дряново, Габрово, Трявна¹⁴. По тази причина книжовниците от отдалечени на пръв поглед от Търново селища задължително поясняват: „...у Габрово терновско тогава бех...”, пише Роман Габровски¹⁵, а столетие преди това поп Манасий в приписката си към един петогласник от 1644 г. се представя, че е „от град Търново, наречен Трапезон”, и доуточнява: „от село Дряново”¹⁶.

С малки изключения тук са взети под внимание данните за книжовно-просветна и културна дейност именно според разпределението на селищата в рамките на бившата Търновска каза в границите ѝ до 1860 г., когато след създаването на Туна вилает с административен център гр. Русе Търново става санджак.

Първичните приписки със сведения за региона от периода на робството засега са малко и съдържат данни за Търново, Трявна, Капиново, Габрово, Елена и Кованлък (дн.с. Пчелище). Включената в тях информация се отнася предимно до времето и мястото на изписване, до условията на създаване на ръкописите, до държавни владетели и духовни лица,

като някъде частично се маркират и исторически събития или пък се предават сведения от личен характер. Приписките са показателни и по отношение на въпроса кои църкви и манастири продължават съществуването си през тази епоха. Те предлагат разнообразен материал и за изследване топонимията в региона, и по-специално названията на Търново и някои други по-стари имена на селища и местности.

С Търново от този период са свързани четири ръкописни паметници, най-ранният от които е споменатият Ловчански сборник от края на XV в.

От третата четвърт на XVI в. е единичният лист от възкресен октоих, в който копистът дяк Никола съобщава, че изписва книгата в Търново по времето на епископа Йоаким (1556—ок.1560)¹⁷.

Третият ръкопис е панегирик от 1622/23 г., създаден също в Търново от известния етрополски калиграф-орнаментатор йеромонах Даниил¹⁸. Този добре запазен паметник включва и няколко жития на български светци и слова от старобългарски книжовници. В съхранилата се обстоятелствена приписка на книжовника са изредени имената на търновския митрополит Гавриил, турския султан Мустафа I (1622—1623) и константинополския патриарх Кирил. Независимо че в скрипторската бележка на Даниил Етрополски няма преки данни за изписването на панегирика в Търново, нейното начало категорично сочи търновския местопроизход на ръкописа: „По волята и с настоянието на моя господар и владетел — преосвещения търновски митрополит кир Гавриил — изписах аз, многогрешният и последният сред свещениците йеромонах Даниил...”

Три години след създаването на книгата Даниил Етрополски изписва в 1626 г., пак в Търново, сборник от неделни и празнични поучения. Закупува го йеродякон Михаил за светогорския манастир Ксенох, като заплаща 1900 аспри¹⁹.

За книжовната дейност от времето на османското владичество в търновската околност преки данни извличаме най-напред от запазените бележки или първични приписки на копистите. Засага най-ранна е обширната приписка на йеромонах Митрофан от Капиновския манастир, поместена в ръкописен октоих от 1595 г.: „...аз, прочее, Христовият раб, наречен Добре, а по монашенски — Дионисий, монах от село Капиново, научих за намалелите и обеднели свети книги на манастира на всечестния пророк Илия Тезвитенски. И с божията обич възделях, дадох шестотин пенези и купих тази душеполезна книга, наречена четверогласник, за да служи и се чете в светия манастир, и за спомен на мен, Дионисий монах, и на моя родител Койчо, и на майка ми Добра, и на моята съпруга Анна. В това време духовник и настоятел на горепосочения манастир беше Стефан йеромонах вкупом с останалите братя... Завърши се тази книга в гореспоменатия манастир в текущото лето от създаването на света 7103 [=1595], месец март, 25 ден... в това време беше голям страх от войската, сражаваща се покрай Дунава, и в тази беда нямаше възможност да бъдем по-усърдни, но за колкото времето ни позволи, написахме това грубо и набързо...”²⁰.

Всички останали първични приписки с данни за изписване на книги в търновския регион са от XVIII в. Най-ранната е от Трявна и е поместена в епитимиен номоканон от 1734 г. В нея местният книжовник Димо, „най-малкият от йереите“, съобщава, че изписва книгата за любимия си брат Никола — също свещеник, по времето на търновския митрополит Никифор и турския султан Махмуд I (1730—1754), като същевременно пояснява, че „село Трявна“ е в търновската област²¹.

Особено внимание заслужава текстът на авторската бележка на йеромонах Роман в сборника със слова и жития от 1756 г., изписан съвместно от трима книжовници — Никифор Рилски, Роман и още един, анонимен засега копист: „Да се знае, че Йосиф Брадати, постник от Рилския манастир, е превел и изписал от гръцки език на славянски тази книга. И аз, Роман йеромонах, преписах от неговото писание тази книжица за женските и бабини дяволщини, за самовили и бродници, да се чете за полза на жените. В лето 7264, а от рождество Христово 1756, тогава бях в Габрово, търновско...“²².

Доскоро беше прието, че споменатият йеромонах Роман е от Габрово, като към името му се прибавяше „Габровски“, но по-вероятното е, че и той, както и Никифор, се оказва по някаква причина в Габрово, преписвайки заедно с анонимния книжовник част от ръкописа²³.

Преки данни за ранна книжовна дейност в еленското средище, много по-активно в края на XVIII и първата половина на XIX в., засега не се откриват. Първични приписки от ръкописни книги, свързани с Елена, са запазени на две места — в „История славянобългарска“ от 1784 г. (известният Еленски препис) и в апокрифен сборник на Стоян Граматик от 1800 г. (т. нар. Стоянова епистолия)²⁴.

От последната четвърт на същото столетие са и сравнително по-богатите извори за книжовна дейност в днешното великотърновско село Пчелище със старо име Кованлък. Те са свързани с преписваческата, съставителската и книговезката дейност на поп Стоян Кованлъшки. Запазени са изцяло приписките и от четирите му датирани ръкописа: „История славянобългарска“ от 1783 г.²⁵ (засега най-ранният препис на Паисиевата творба след двата на Софроний Врачански)²⁶ и три дамаскински сборника, съответно от 1784, 1796 и 1799 г.²⁷ От сведенията в тях става ясно, че освен с изписване книжовникът се е занимавал и с книговезство, като е подвързвал три от ръкописите. Между впрочем поп Стоян Кованлъшки е подновил през 1786 г. подвързията на още един ръкопис — обемист гръцки номоканон от 1645 г., който, преди да постъпи в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, се е съхранявал в Арбанаси. В приписката на задната подвързийна дъска поп Стоян демонстрира начални познания по гръцки език, придобити с положителност в Арбанаси, като отбелязва на български език с гръцки букви. „Да знае се како поверза тази многодухновенна книга поп Стоян от Кувалнака в години 1786, февруария 26“²⁸.

Тъй като досега няма други по-конкретни данни за този известен

български дамаскинар от втората половина на XVIII в., освен че е от Кованлък, сведенията в неговите приписки изясняват и някои неизвестни страни от по-ранния му книжовен период.

Тук му е мястото да се упоменат и няколко авторски бележки с посочки за произлезли от Търновско книжовно подготвени лица, но без споменавания да са работили в региона. Едната се открива в петогласника от 1644 г. на споменатия дряновски поп Манасий, работил в Зографския манастир на Света гора, а други две са оставени в ръкописни книги на арбанашкия книжовник Никифор, свързан предимно с Рилския манастир²⁹.

Пълният текст на една от приписките на Никифор Рилски стана наскоро известен, тъй като най-ранният му ръкопис — Златоустов „Маргарит“ от 1753 г. — постъпи неотдавна в Софийската народна библиотека. За съдбата на паметника, пребивавал в миналото в частни ръце, до този момент не се знаеше нищо. Данните за него се извличаха главно от краткото споменаване на Б. Цонев през 1919 г. в „История на български език“³⁰, където авторовата приписка с важното сведение за местопроизхода на Никифор Рилски от Арбанаси е откъслечно цитирана. Цялостният ѝ текст гласи: „Изписах тази божествена книга, наречена „Маргарит“, аз, грешният монах Никифор, родом от Велико Търново, от село Арбанаси, в светата обител на преподобния отец Иван, която се намира в Рила планина, в годината от сътворението на света 7261, а от рождество Христово 1753, месец юли, 6 ден, при игумена Теофан и при еклисиарха дякон Даниил. По това време манастирът беше задлъжнял 25 кесии“³¹.

Освен с важното указание за значителния през този период дълг на Рилския манастир към Османотурската държава в размер на 25 кесии или 12 500 гроша, приписката е ценна и с това, че в нея се намира най-ранното засега споменаване на сегашното название на града — Велико Търново.

От проследеното дотук се налага изводът, че за епохата на османското владичество до края на XVIII в. сведенията за културната, стопанско-икономическата и църковната история на Търново и околните селища трябва да се извличат до голяма степен от вторичните приписки на книжовниците и ползвателите на ръкописните книги. При оскъдицата на скрипторски бележки с повече данни за духовно-просветен и книжовно-литературен живот в региона през този дълъг период вторичните приписки придобиват съществено значение за очертаване картината на културните процеси в това важно българско книжовно средище. За това спомага и голямото им тематично разнообразие и съдържащата се в тях разностранна информация: за книжовници и подвързвачи, за дарители и купувачи, за стопанския живот и бита на жителите, за природни бедствия и пр.

Вторичните приписки със сведения за Търново и Търновско са от XVII и предимно от XVIII в. Изолирано се откроява само една много ранна важна приписка от втората половина на XIV в. в служебен миней

за м. септември от сбирката на Брашовския музей „Шкей”: „Писах аз, Димитър, царският пчелар от Мусина, понеже минеят беше мой. Та, братя — поп, калугер или мирянин — поменете Димитър и родителите ми, понеже имах братя, които умряха и двамината, и останах едничък аз...”³².

Във вторичните приписки не бива да се пренебрегват и някои второстепенни на пръв поглед сведения с кратки споменавания на отделни селища, местности, църкви и манастири. Не рядко те се оказват носители на твърде съществена информация. Ценна е, например, приписката на търновския митрополит Йоаким в Ловчанското евангелие на Петър Граматик от 1558 г.³³ Според съдържанието ѝ този ръкопис е откупен за църквата „Св.Троица” в м. Усте край Търново. По всяка вероятност това е църквата на манастира „Св. Троица”, разположен срещу Преображенския манастир, от другата страна на р. Янтра. В същата местност две столетия по-рано монах Теодосий преписва известната Рилска лествица от 1364 г.

Сведения за книжовна дейност в близкото до Търново селище Арбанаси не са се запазили до края на XVIII в. Независимо от това може да се предположи съществуването на книжовен живот в арбанашките манастири или в местното килийно училище. Тази хипотеза се подкрепя от факта, че през XVIII в. Арбанаси е в благоприятно стопанско-икономическо положение поради изгодния му данъчен режим, наложен от страна на Османотурската държава³⁴. Освен това наличието на голямо количество дошли в Народната библиотека „Св.св. Кирил и Методий” от Арбанаси старопечатни гръцки и кирилски книги с еднотипна подвързия от XVIII и XIX в. свидетелства за продължителното съществуващо книговезко ателие, обслужващо както околните селища, така и книжовността в Арбанаси³⁵. Тук поп Стойко Владиславов също е преписвал книги в периода септември-декември 1794 г., готвейки се за новата си владишка служба във Враца, като най-напред се заел с изписването на служебника³⁶.

Данните от вторичните приписки за Търново и Търновско са ценни не само за краеведските издирвания в региона. Сведенията в тях понякога насочват и към по-широки обобщения и предположения от културно-исторически характер. Така например се установява, че твърде ранният ръкописен миней от първата половина на XV в.³⁷ е бил все още необходим след повече от две столетия на църквата в с. Горни Балван, поради което се наложило преподвързването му през 1704 г. Доказателство е приписката за подновяването и прилагането на ръкописа в храма на селото.

И Беляковският апокрифен сборник от втората половина на XVI в.³⁸ е подновяван и използван след близо две столетия, в 1711 г., от даскал Нено. Това ще да е същият даскал Нено от Килифарево, за когото става дума и в приписката към Габровския служебник на поп Грозо от 1596 г. Сто и двадесет години по-късно ръкописът е снабден с нова подвързия: „Писах аз, йерей Михаил, коги доде даскало Нено от Килифарево, та ми

поверза сию книгу, глаголеми литургия и молитовник в лето от създание мира 7224 лет, а от рождества Христова 1716 лет”³⁹.

В края на осемнадесетото столетие даскал Стефан, също от Килифарево, оставил приписка за подвързването през 1797 г. на ръкописен сборник от неделни поучения от първата половина на XVIII в.⁴⁰

Данните за книговеците от Килифарево имат голяма стойност, тъй като преки доказателства за книжовна дейност в селището и в манастира край него от епохата на робството засега няма запазени. Една от причините за това е разрушаването на Килифаревския манастир от турците през 1393 г. Още с основаването на манастира около 1359 г. от Теодосий Търновски — ученикът на известния теоретик на исихазма Григорий Синаит — се създава организирана книжовна школа, подкрепяна от щедротото покровителство на Иван-Александър. Известно е, че данните за това черпим от автора на Теодосиевото житие — византийския патриарх Калист. Вероятно след възобновяването на манастира през 1718 г. книжовната дейност отново се е подновила до повторното опустошаване на обителта по време на кърджалийските нападения в края на XVIII — началото на XIX в. Възможно е от това време да са и четирите запазени ръкописа, битували и намерени в манастира. Трите от тях са открити през 1954 г. от Т. Плочев: октоих на инок Евгений от 1492 г., псалтир от началото на XV в. и цветен триод от XVII—XVIII в.⁴¹ Четвъртият ръкопис е съхраняваният днес в библиотеката на Великотърновската митрополия разкошно украсен празничен миней от края на XVII в. на известния аджарски книжовник-орнаментатор даскал Филип⁴².

За краеведските издирвания са твърде важни и само отделни споменавания на лица-граматици от селища, за които досега нямаше доказателства за книжовна дейност. Така например една вторична приписка от 1784 г., поместена в споменатия ръкописен сборник на Стоян Кованлъшки от същата година, съобщава накратко, че Душко Граматик от Джулюница е прочел сборника само месец след изписването му. Този факт изяснява редица съществени моменти. От една страна, за съществуването на книжовно подготвено лице през този период в Джулюница — доскоро липсваха каквито и да било преки сведения за книжовна дейност в селището. От друга страна, точната дата от скрипторската бележка на поп Стоян от Кованлък и от вторичната приписка на Душко Граматик ни дава основания да допускаме, че ако двамата книжовници не са работили съвместно, поне са се познавали и са имали духовни контакти. Споменаването на село Ресен в друга приписка от същия ръкописен паметник разширява картината на духовно общение между книжовниците в търновския регион⁴³.

Аналогичен е случаят с Димитър Граматик от Самоводене, за когото няма други данни, освен отбелязването на името му в една по-късна приписка от ръкописен псалтир от третата четвърт на XV в.⁴⁴ Преди да постъпи в Народната библиотека „Св.св. Кирил и Методий”, паметникът се е намирал в съседната на Самоводене Горна Оряховица.

Огромното значение на вторичните приписки може да бъде изтъкнато в още няколко посоки. На първо място данните в тях позволяват да се проследи движението на ръкописната книга след нейното създаване, или т. нар. историат на ръкописа. От една страна, историатът е важен за очертаване съдбата на книгата до нейното последно местонахождение. От друга страна, може да се изясни дали ръкописът е пребивавал продължително в селището, в което е намерен, или инцидентно се е озовал там. Например според данните на вторичните приписки от XVIII в. в Беляковския апокрифен сборник паметникът е обслужвал ползватели от Беляковец и съседното село Леденик.

На второ място трябва да се упомене още едно обстоятелство — в нескрипторските бележки на повечето летописци е забележима тенденцията към използване на говоримия език. Ето защо дали действително определен ръкопис е пребивавал в мястото на намирането си, се установява и по езиковите данни, изпъстрени често с диалектизми. Показателен е случаят с доставения от Горна Оряховица в Народната библиотека в София съкратен откъток от началото на XVI в.⁴⁵ Че е битувал в района, личи от приписката „Цанку са прегуваря” (в см. ”Цанко се препира”), форма, типична за говора в Горнооряховско.

Накрая, но не и на последно по важност място, стои още един момент: комплексно анализирани, кратките сведения от вторичните приписки могат да се окажат решаващи и за уточняване на някои допълнителни данни за живота и личността на книжовниците. Така например Даниил Етрополски една година преди да изпише в Търново споменатия сборник от 1626 г. за светогорския манастир „Ксенох”, преписва през 1625 г. и едно четвроевангелие⁴⁶, но без да отбележи в скрипторската си бележка каквото и да било селищно име. В запазилите се в ръкописа вторични приписки обаче са поместени някои данни от същото столетие: от 1665 г. — за покриване на Присовската църква, а двадесет години по-късно се съобщава и за „голям глад” в Търново.

Вероятно споменатото четвроевангелие на йеромонах Даниил и още един ръкописен требник на анонимен книжовник от началото на XVI в.⁴⁷, в който се откриват множество имена за помен пак от Присово, са попаднали във Варна по едно и също време от Присово, може би заедно с някои други книги от околността, например от Таркашени⁴⁸.

Относно четвроевангелието от 1625 г., изписано в периода между създаването в Търново на посочените два Даниилови ръкописа (от 1622/23 г. и 1626 г.), може да се предположи, че то също е възникнало в района вероятно по поръчка за някоя църква в Търново или в околните села, например в Присово, чието име се среща в паметника още в същото столетие, четиридесет години след изписването му.

В случая интересен за отбелязване е и фактът, че един друг ръкопис на Даниил Етрополски — служебник от 1628 г.⁴⁹ — също е битувал в търновския регион, и то на три места. Изписан първоначално за Рашо от Долни Дъбник, паметникът попада у плевенския жител Стоян, по-късно

се оказва в ръцете на поп Никола от Търново, после се озовава в търновското село Овча могила и накрая — в Лясковец, откъдето Н. Жеков го доставя в Народната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“ в София.

Така по данни на съхранилите се първични и вторични приписки част от книжовната продукция на Даниил Етрополски остава свързана с търновската околност за период от шест-седем години (1622/23—1628 г.), през които той изписва четирите ръкописа.

Като обобщение на разгледания дотук изворов материал, съдържащ сведения за книжовната дейност в Търново и Търновско през периода XIII—XVIII в., се оформя следната констатация:

1. Първичните приписки, отнасящи се пряко до Търново за периода XIII—XIV в., се свързват с 14 ръкописни паметници. За епохата на робството (XV—XVIII в.) ръкописите с авторски приписки, отнасящи се до Търново, са четири — един от края на XV в., един от третата четвърт на XVI в. и два от XVIII в. (от 1622/23 г. и 1626 г.).

2. В 9 ръкописа са поместени вторични приписки с данни за лица от Търново, занимаващи се с духовно-просветна и книжовна дейност (патриарси, митрополити, игумени, протосингели, свещеници, учители, граматичи, подвързвачи)⁵⁰, както и със сведения за събития от политически и стопанско-икономически характер (размирици, идване на високостопанствени владетели в града, икономически кризи, природни бедствия и пр.)⁵¹.

3. С Търновско според първичните приписки от периода XIV—XVIII в. се свързват 10 ръкописни паметника, обхващащи книжовния интерес и книжовната дейност в селищата: Сергювец, Кованлък, Самоводене, Капиново, Елена, Трявна и Габрово. В три други ръкописа има данни само за книжовници, произлезли от Търновско, но не работили в региона — монах Никифор Рилски от Арбанаси и поп Манаси от Дряново.

4. Вторичните приписки от Търновско поединично свидетелстват за книжовни и културни прояви (прилагане на ръкописи, прочитане и вписване в тях на летописни и други данни, подвързване, получаване на по-висок духовен сан и пр.) в търновските села: Мусина, Самоводене⁵², Ново село⁵³, Килифарево, Кованлък, Джулюница, Горни Балван, Леденик, Присово, Церова кория⁵⁴. Не е ясно само дали споменаването на с. Балван в Боянския поменик, започнат в 1612 г. от Йов Шишатовач в Драгалевския манастир, трябва да се свърже с търновското село Балван или се отнася до друго селище със същото име. Съмнения предизвиква фактът, че всички села, изредени в поменика, са от Софийско⁵⁵.

5. Една група вторични приписки включва указания за пребиваване или само за откриване на ръкописи в Търновско. Пет от приписките се отнасят до еленски граждани, притежавали ръкописи като Банишкото евангелие от XIII в., служебника на Аврам Димитриевич от 1656 г.⁵⁶, който още в 1730 г. е закупен и подарен на местния храм „Св. Никола“ от Станко Калицин и др. С еленските колиби Таркашени (дн. кв. на Елена) е свързано, както беше споменато, пребиваването на цветослова на Милко

Котленски от 1748 г., преди да бъде пренесен във Варна, а по-късно — в Църковния музей в София⁵⁷.

Останалите селища, свързани с битуване и намиране на ръкописни паметници, са: Горна Оряховица (намерени 5 ръкописа)⁵⁸, Килифаревски манастир (4 ръкописа), Лясковец, Долна Липница⁵⁹, Овча могила, Плаковски манастир⁶⁰ (по един ръкопис).

Малобройните книжовни прояви в Търново и Търновско през първите векове на робството и изобщо оскъдните данни за културния живот в този район през целия османски период до XVIII в. се дължат на няколко причини от културно-политически и демографски характер.

На първо място трябва да се изтъкне опустяването на търновското книжовно средище и околните манастири, и особено намиращият се в близко съседство втори книжовен център — Килифаревският манастир — поради нашествието на завоевателите след 1393 г. Известно е, че повечето изтъкнати търновски книжовници (Киприан, Григорий Цамблак, Константин Костенечки) емигрират в Русия и Сърбия, а книжовността се измества на запад — в Рилския манастир, а по-късно — в София, Враца, Етрополе, Карлово-Аджар, Котел и др.

Втората причина е процесът на засилена турска и гръцка колонизация в ранните векове на робството. Най-многочислено е турското население, съсредоточено в 12 махали в града. В Търново живеят още дубровничани, арменци, евреи и италианци, а българското население е твърде малобройно. Едва към края на XVIII в. и началото на XIX в. започва демографският процес побългаряване чрез преместване на българи в Търново предимно от околните старопланински села⁶¹. Раздвижва се стопанската дейност, предизвиква се подем и в духовния и културно-просветния живот, което от своя страна намира отражение и в повече книжовни прояви през втората половина на XVIII в., а и по-късно.

Третата причина за това обеднено състояние е наличието на гръцко богослужение в търновските християнски църкви, за нуждите на което са били необходими само гръцки ръкописни и печатни книги.

На последно място сериозна причина да не се запазят редица създадени в региона ръкописни паметници са миграционните процеси, съпровождащи българската ръкописна книга още в първите години след падането на Търново, както и нейното преследване и съзнателно унищожение, съпътстващо я във всички векове на османското господство.

Количеството на скрипторските бележки и вторични приписки след XVIII в. е не по-малко, особено като се има предвид ръкописната продукция в Търново и Търновско през първата половина на XIX в. Така например Паисиевата „История славянобългарска“ в търновския край е засвидетелствана с 16 преписа от XIX в., като не се вземат под внимание двата по-ранни преписа от XVIII в. — Кованлъшкият от 1783 г. и Еленският от 1784 г. Освен данни за книжовниците, в тях се откриват и богати летописни сведения, свързани с важни исторически събития, като епизоди

от насилствени асимилационни процеси в ранните векове на робството⁶², от Руско-турската освободителна война от 1877/78 г.⁶³, и др.

Възможно е по-късни приписки да се открият и в старопечатните книги и документите от периода на Възраждането. Ето защо важна задача, стояща пред проучвателите на този район, е да ги издирят, съберат и публикуват.

Извлечените от приписките сведения обогатяват нашите познания за духовно-просветната и книжовната дейност в Търново и Търновско. Данните от османския период в тях спомагат да се запълни една съществена празнота в културната история на този значителен български книжовен център, като разширяват представата ни за хронологическите рамки на културните и духовните процеси в него от първите столетия на робството до периода на ранното ни възраждане.

БЕЛЕЖКИ

¹ И. Гошев. Стари записки и надписи. — Гол. СУ Богосл. фак., 4, 1926—1927, с. 1—44; 6, 1929, с. 1—36; 12, 1934—1935, 1—42; 13, 1935—1936, 1—58; 14, 1936—1937, 1—49; Й. Иванов. Български старини из Македония. 2. доп. изд. С., 1931, Ч. 1. Надписи и бележки, 1—279; Ю. Трифонов. Приписки и бележки с летописен характер. — Период. сн., 63, 1903, 773—780; И. Русева. Приписки и бележки по нашите писмени паметници. — Изв. на семинара по слав. фил. при СУ, 4, 1921, с. 1—48; Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи. Београд, 1—6, 1902—1926.

² И. Спегаров. Исторически вести за търновската митрополия. — Гол. СУ, Богосл. фак., 20, 1942—1943, 5, с. 1—126.

³⁶ Б. Христова, Д. Караджова и Е. Узунова. Приписки от българските ръкописи X—XVIII в., под печат.

⁴ Б. Райков. Пак там, предговор.

⁵ Съотв. сигн. Загреб, ЮАЗУ, III а 30 и Белград, САНУ, 63. Вж. съотв. V. Мошић. Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije. 1. Zagreb, 1955, 120—121; и Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи. Кн. I. Београд, 1902, с. 12.

⁶ Сигн. Загреб, ЮАЗУ, IV d 106. Вж. V. Мошић. Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije. 1. Zagreb, 1955, p. 143.

⁷ Тук и в повечето случаи приписките се предават преведени.

⁸ Съотв. сигн.: Света гора, Хиландар, №18 — вж. Д. Богдановић. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд, 1978, с. 59; Софија, БАН, №2 — вж. Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969, 13—14; Москва, ГИМ, Син. 38 — вж. И. Дуйчев. Летописата на Константин Манаси. С., 1963, VI—VIII; Москва, ГИМ, Барс. 115 — Сирку, П. А. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. 1. Время и жизнь патриарха Евтимия Терновского. Спб. 1898, с. 473; Букурещ, Рум. патриаршия, 1 — Lința, E., L. Djamo — Diaconița, O. Stoicovici. Catalogul manuscriselor slavo-române din București, 1981, 283—291; Света гора, Зограф, I. д. 2. — Хр. Кодов, Б. Райков и Ст. Кожухаров. Опис на

славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. С., 1985, с. 102; Р и л а, Н М Р М 3/11 — вж. Р а й к о в, Б. Книжовни връзки между Търново и Рилския манастир през Средновековието. — С т а р о б ъ л г л и т., 1984, №15,6—7; С о ф и я, Н Б К М, № 674 — Цонев, Б. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2. С., 1923, с. 200.

⁹ Съотв. сигн.: Рим, Ват. апост. библи., Cod. Vat. Slav. 2 — вж. А. Д ж у р о в а, Кр. С т а п ч е в и М. Я п у н д ж и ч. Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека. С., 1985, с.45; Лондон, Брит. музей, Add. 39627 — вж. Л. Ж и в к о в а. Четвероевангелието на цар Иван Александър. С., 1980, 46—47 (вж. и цитир. там литература).

¹⁰ Ленинград, ГПБ, F.I.516 — вж. Б. А н г е л о в. Из старата българска, руска и сръбска литература. Кн. 3. (Висарион Хилендарски). С., 1978, с. 272—275.

¹¹ Намира се в Хилендарския манастир на Света гора — Tarnanidis, I. The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at st. Catherine's monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988, p. 155.

¹² За пръв път приписката се публикува изцяло заедно с факсимиле, от Б. Х р и с т о в а, Д. К а р а д ж о в а и Е. У з у н о в а. Приписки от българските ръкописи X—XVIII в., под печат (вж. там и цит. лит.).

¹³ Вж. Й. И в а н о в. Български старини из Македония. Фотот. изд. С., 1970, 234—235 и цитираната там литература.

¹⁴ Т. Д р а г а н о в а. Велико Търново през епохата на Възраждането и читалище „Надежда“. — В: Народно читалище „Надежда“, Велико Търново. 1869—1969. С., 1969, с. 25.

¹⁵ Приписката се намира в сборник от слова и жития от 1756 г., съхраняван в библиотеката на Сръбската академия на науките в Белград под №22. Вж. Лъ. Стојановић. Каталог рукописа и старих штампаних књига збирке Српске краљевске академије. Београд, 1901, с.54; Б. А н г е л о в. Съвременници на Паисий. Кн.2. С., 1964, 80—83.

¹⁶ Ръкописът се съхранява в Зографския манастир под №II. в.9. Вж. Г. А. И л ъ и н - с к и й. Рукописи Зографского монастыря на Афоне. — Изв. Русск. арх. института в Константинополе, 13, 1908, с. 265; Й. И в а н о в. Цит. съч., с. 251.

¹⁷ Ръкописът се съхранява в Църковния историко-археологически институт под №563. Вж. Б. Х р и с т о в а, Д. К а р а д ж о в а и А. И к о н о м о в а. Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог. Т.1. С., 1982, с.134.

¹⁸ Намира се в сбирката на Врачанската митрополия под №4. Вж. И. Г о ш е в. Църковни старини из Врачанска епархия. — Год. СУ, Богосл. фак., 11, 1933—1934, 5—6; Б. Р а й к о в. Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII в. — С т а р о б ъ л г л и т., 1971, №1, 273-274.

¹⁹ Сигн. НБКМ, №304. Вж. Б. Ц о н е в. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1. С., 1910, с. 243; Б. Р а й к о в. Йеромонах Даниил..., с. 276.

²⁰ Ръкописът е от сбирката на ЦИАИ, №207. Вж. И. Г о ш е в. Стари записки и надписи. — Год. СУ, Богосл. фак., 4, 1926—1927, 364—363.

²¹ Паметникът се съхранява в Хилендарския манастир под №306. Вж. Лъ. С т о ј а - н о в и ћ. Стари српски записи и патниси. Књ. 5. Сремски Карловци, 1925, с. 63, №7693;

Й. И в а н о в. Български старини из Македония. С., 1931, с. 268; вж. и Д. Б о - г д а н о в и ђ. Цит. съч., с. 131.

²² Вж. пос. по-горе сигн.: Белград, САНУ, №22.

²³ Б. А н г е л о в. Цит. съч., 80—83.

²⁴ Съотв. сигн.: НБКМ, №370, Ц о н е в, Опис..., I, 412-413; НБКМ, №742, Ц о - н е в, Опис..., II, 406-407.

²⁵ НБКМ, №369, Ц о н е в, Опис..., I, с. 412.

²⁶ Съотв. сигн.: НБКМ, №368 и Букурещ, АН, №438.

²⁷ Съотв. сигн.: В. Търново, Окр. библиот., №5; Ленинград, Сирку, №13.6.16 и Букурещ, АН, №683.

²⁸ Сигн.: НБКМ, №Гр.57. Вж. М. С т о я н о в. Опис на гръцките и други чуждоезични ръкописи в Народна библиотека „Кирил и Методий“. С., 1973, с. 66.

²⁹ Единият ръкопис е т.нар. Никифоров препис на Паисиевата „История сваянобългарска“ от 1772 г., съхраняван в София, БАН, под №96, където книжовникът се е подписал Никифор Терновлия, а другият ръкопис е Златоустов „Маргарит“ от 1753 г. със сигн. НБКМ, №1/988.

³⁰ Б. Ц о н е в. История на българският език. Т.1. С., 1919, 299—300. Тези данни по-късно публикува и Б. Ст. А н г е л о в. Съвременници на Паисий. Ч. I. С., 1962, с. 87.

³¹ Вж. Д. К а р а д ж о в а. За един отново открит ръкопис от съвместната дейност на Йосиф Брадати и Никифор Рилски от 1753 г. — *Palaeobulgagica/Старобългаристика*, 1989, №3, с. 75.

³² Брашов, Музей „Шкей“, №34. — Lința, E. Catalogul manuscriselor slavo-române din Braşov. Bucureşti, 1985, p. 30.

³³ НБКМ, №55. Вж. Б. Ц о н е в. Опис..., I, с. 49.

³⁴ Вж. частта на Н. Д а н о в а в подготовения за печат т. 2. на „История на Велико Търново“.

³⁵ Д. К а р а д ж о в а. Кодикологическо, палеографско и художествено-историческо значение на подвързията на старата ръкописна и печатна книга. — *Годишник на Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*. Т. 1., под печат.

³⁶ Д. К а р а д ж о в а. За три неизвестни ръкописа на Софроний Врачански. — *Palaeobulgagica/Старобългаристика*, 1985, №1, 115—119.

³⁷ Съхранява се в ЦИАИ под №186. Вж. Б. Х р и с т о в а, Д. К а р а д ж о в а и А. И к о н о м о в а. Български ръкописи от XI до XVIII век..., цит. съч., с. 71, №158.

³⁸ НБКМ, №309. Вж. Б. Ц о н е в. Опис..., I, 254—257.

³⁹ Ръкописът се съхранява в Историческия музей на гр. Габрово под №2.

⁴⁰ Съхранява се в Свищов, читалище „Еленка и Кирил Д. Аврамови“, под №145а. Вж. Г. П о п х р и с т о в. Старопечатни книги и ръкописи в читалищната библиотека в Свищов. — Ю б и л е н-сборник на читалището „Еленка и Кирил Д. Аврамови“ в Свищов. Свищов, 1931, 164—165; А. М и л т е н о в а. Ръкописната сбирка на Свищовското читалище. — *Старобългаристика*, 1980, №8, 94—102.

⁴¹ Съотв. сигн.: В. Търново. Окр. истор. архив, ф. 805, а.е.1; В. Търново, Митрополията, №6254, В. Търново, Митрополията; №6253, Вж. Т. Д. П [л о ч е в]. Новооткрити старобългарски ръкописи в Килифарския манастир. — *Изв. Инст. бълг. лит.*, 6, 1958, 277—279. Октоихът на инок Евгений е проучен от А. Д а в и д о в. Килифарският октоих. Съдържание и палеографски особености на ръкописа. — *Трудове на ВПИ „Бр.*

Кирил и Методий", 4, (1966—1967), 1968, 505—536. Двата ръкописа от библиотеката на митрополията са описани от Н. Д о н ч е в а-П а н а й о т о в а. Среднобългарски ръкописи в библиотеката на Великотърновската митрополия. — Т р у д о в е н а В Т У „Св.св. Кирил и Методий“, Филол. фак., 10, (1972—1973), 1974, 373—375.

⁴² В. Търново, Митрополията, №6252. Вж. Н. Д о н ч е в а-П а н а й о т о в а. Цит.съч., 362—367.

⁴³ Вж. И. С н е г а р о в. Исторически вести за Търновската митрополия. Цит. съч., 104—105; Д. К а р а д ж о в а. Славянски ръкописи в Окръжната библиотека във Велико Търново. — С т а р о б ъ л г. л и т. 1983, №13, 151—153.

⁴⁴ НБКМ, №1457 — Б. Ц о н е в. Опис..., II, 5—6.

⁴⁵ НБКМ, №568 — Б. Ц о н е в. Опис..., II, 79—80.

⁴⁶ Варна, Музей на Възраждането, №929. Вж. Б. Р а й к о в. Йеромонах Даниил..., цит. съч., с. 274; Кр. С т а н ч е в и Тр. Б а н к о в. Славянски ръкописи в Музея на Възраждането — Варна. — С т а р о б ъ л г. л и т., 1978, №4, 103—106.

⁴⁷ Варна, църква „Св. Атанас“, №1/1950. Вж. Б. Х р и с т о в а, Д. К а р а д ж о в а и А. И к о н о м о в а. Български ръкописи от XI до XVIII век..., цит. съч., 110—111, №279.

⁴⁸ Цветослов от 1748 г. на Милко Котленски, сигн. ЦИАИ, №1509.

⁴⁹ НБКМ, №956 — М. С т о я н о в и Хр. К о д о в. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 3. С., 1964, 110—111; Б. Р а й к о в. Йеромонах Даниил..., 276—277.

⁵⁰ Освен споменатите два ръкописа с приписката и подписа на Теодосий Търновски и Ловчанското евангелие от 1558 г. с приписката на търновския митрополит Йоаким, вж. още вторичните приписки в: Етрополски поменик от XVII—XX в. (НБКМ, №1017, М. С т о я н о в и Хр. К о д о в. Опис..., III, 176—179); празничен миней и цветен триод от втор.половина на XVI в. (В. Търново, Митрополията, №6251, Н. Д о н ч е в а-П а н а й о т о в а. Цит. съч., 367—373); служебник на йеромонах Даниил от 1628 г. (цит. по-горе). Четвероевангелието на Радул Граматик от 1572 г. е преподвързано през 1634 г. от търновеца Върбан Граматик: „от бития в лето 7142 [=1634] повезах аз, Върбан Граматик от село Янина на Казанлъшки кадалък сие евангелие светому отцу и чудотворцу Николу за 110 аспри, а мое отъчство от град Търнова“ — вж. М. С т о я н о в и Хр. К о д о в. Опис..., III, №873, с. 45.

⁵¹ Например приписката за „голям глад“ в Търново през 1686 г. в четвероевангелието на йеромонах Даниил от 1625 г. (цит. по-горе). За пълнота тук са прибавени и някои вторични приписки от XIX в., но поместени в ръкописни книги от XIII—XVIII в.: за силен снеговалеж в Търново през 1816 г. и пристигането на Сюлейман паша в града в Еленския дамаскин от втор.половина на XVII в. (АМ, №2008, Б. Х р и с т о в а, Д. К а р а д ж о в а и А. И к о н о м о в а. Български ръкописи от XI до XVIII век..., 210—211, №580); за размирици в Търново през 1852 г. в Банишкото евангелие от XIII в. (цит. по-горе).

⁵² В требник от 1725 г. поп Съби съобщава за отиването си като свещеник в Самоводене, като вписва още данни от личен характер (В.Търново, Окр.библ.№4 — Д. К а р а д ж о в а. Славянски ръкописи..., цит. съч., 149—151).

⁵³ Според приписката от 1624 г. Драган от Ново село, Севлиевско, е приложил един служебник в Хилендарския манастир (№327 — Д. Б о г д а н о в и ѝ. Цит. съч., 135—136).

⁵⁴ Селището е споменато в Етрополския поменик във връзка с една вторична

приписка от 1865 г., според която игумен на Етрополския манастир става Неофит, протосингел от Търново, а родом от с. Церова кория.

⁵⁵ Сигн.: Москва, ГБЛ, сб. Григорович, ф. 87, Муз. №1711. Вж. М. С т а н ч е в а и С. т. С т а н ч е в. Боянският поменик. С., 1963, с. 86.

⁵⁶ Сигн.: НБКМ, №601 — Б. Ц о н е в. Опис..., II, 110—112.

⁵⁷ Сигн.: ЦИАИ, №1509. Вж. П. Н и к о в. Архивата на Варненската митрополия от преди Освобождението. — Г о д. СУ, Ист.-фил.фак., 18, 1922, №9, 17—18; Б. А н г е л о в. Ст. Съвременници на Паисий. Кн. 2., С., 1964, 65—67.

⁵⁸ Съотв. сигн.: НБКМ, №457; НБКМ, №568; НБКМ, №622; БАН, №116. По изключение тук може да бъде споменат и един ръкопис от XIX в., доставен от Търново, но намерен в Горна Оряховица (НБКМ, №1199).

⁵⁹ От Долна Линница е доставен един ръкописен свитък на „Абагар“ от XVIII в., който сега се съхранява в библиотеката на БАН под №116. Вж. Хр. К о д о в. Опис БАН, цит. съч., 275—276.

⁶⁰ В Плаковския манастир Звезделин Цонев намира през 1938 г. един фрагмент от богослужебна книга от XVIII в., който сега се съхранява в Националния музей на българската литература под №а 663/79. Вж. Б. Х р и с т о в а, Д. К а р а д ж о в а и А. И к о н о м о в а. Български ръкописи от XI до XVIII век..., с. 214, №589.

⁶¹ Т. Д р а г а н о в а. Велико Търново през епохата на Възраждането и читалище „Надежда“, 26—27.

⁶² Препис на Кънчо Стоянович Бакал по поръчка и с участието на Стефан (или Стоянчо) Пешович Ахтар от 1844 г., сигн.: ЦИАИ, №1523. Вж. В. П а н д у р с к и. Нов търновски прелис-препирка на Паисиевата „История славянобългарская“ от 1844 г., съхраняван в Църковния историко-археологически музей в София. — Д у х о в н а к у л т у р а, 52, 1972, №11—12, 56—63.

⁶³ Препис на Влад Пошкетков Гладичов от 1809 г. (Преображенски прелис), съхраняван във В. Търново, ОИА, ф. 165, оп. 2. Вж. М. С т о я н о в. Преписи на Паисиевата „История славянобългарска“. — В: П а и с и й Х и л е н д а р с к и и неговата епоха (1762—1962). Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от История славянобългарска. С., 1962, с. 572.